

УДК 821.162.1-311.6.09

Г. А. ГЛАДКОВА

**МАСТАЦКАЯ РЭЦЭПЦЫЯ ПАДЗЕЙ ПАЎСТААННЯ 1830–1831 ГГ.
У РАМАНЕ А. НАКВАСКІ «ЛІТОЎСКІ ПАЎСТААНЕЦ»**

Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П. М. Маішэрава

(Паступіў у рэдакцыю 17.06.2014)

Літаратурная творчасць польскай пісьменніцы, мемуарысткі, педагога А. Накваскі пакуль не атрымала належнай увагі з боку сучасных даследчыкаў літаратурнага працэсу XIX стагоддзя на землях былой Рэчы Паспалітай. Тым не менш мастацкая спадчына аўтаркі можа мець важнае значэнне для асэнсавання падзей паўстання 1830–1831 гг. на польскіх і беларускіх землях і ўдакладнення ролі беларускай шляхты ў гэтай патрыятычнай акцыі.

Раман А. Накваскі «Літоўскі паўстанец» быў напісаны ўслед за падзеямі 1830–1831 гг., аднак надрукаваны толькі праз трынаццаць гадоў (Ліпскае выданне, 1845). Як паведамляла ў звароце да чытачоў сама аўтарка, у рамане толькі героі выдуманы, усе ж гістарычныя падзеі, нават размовы і чуткі, адпавядаюць рэчаіснасці.

Як вядома, паўстанне 1830–1831 гг. ставіла мэтай адраджэнне дзяржаўнасці Рэчы Паспалітай у межах 1772 года. Створаны ў Варшаве камітэт літоўска-рускіх зямель звярнуўся да рэвалюцыйнага сейма з «Адрасам», у якім адзначалася, што гады прыгнёту і няволі ад апошняга падзела «не затапталі ў сэрцах нашых любові да агульнай Айчыны і імкненняў да зліцця ў адну цэлую народнасць, якая не сцёрта межамі ... жыве пад аховаю гісторыі, у агульнай крыві, у супольнасці пачуццяў, памятных рэчах, мове, няшчасцях і сумеснай надзеі» [2, с. 310–311]. Адказ сейма прагучаў заклікам брацца за зброю, каб вызваліць «прыгнечаных землякоў».

З гісторыі паўстання вядома, што актыўныя баявыя дзеянні вяліся на тэрыторыі Віленскай, Гродзенскай, Мінскай губерняў, найбольш сур'ёзныя падзеі ахапілі Белавежскую пушчу, якая ў красавіку-чэрвені 1831 г. стала месцам канцэнтрацыі паўстанцкіх атрадаў Гродзеншчыны: «Значны лясны масіў, які меў каля 160 вёрст у акружнасці і да 50 вёрст у даўжыню і знаходзіўся на мяжы Беластоцкай вобласці і Гродзенскай губерні, стаў прытулкам для 800–1000 чалавек» [2, с. 319]. Да паўстання рыхтаваліся загадзя: ствараліся таемныя камітэты па паветах, наладжваліся сходы ў маёнтках прыхільнікаў актыўнай барацьбы, распаўсюджваліся адозвы з заклікамі да змагання, рабіліся запасы зброі, усталёўваліся сувязі з суседнімі паўстанцкімі цэнтрамі.

Раман А. Накваскі «Літоўскі паўстанец» прысвечаны паказу падзей паўстання 1830–1831 гг. на польскіх і беларускіх землях. У цэнтры падзей – прадстаўнікі княжацкага роду Капровічаў з Ліды і Трокаў, частка фаміліі (Ян Капровіч з дзецьмі) апынулася ў Варшаве, другая радавая галіна (Альбрэхт Капровіч) засталася ў Літве (у канцы XVIII – першай палове XIX ст. гэтым тэрмінам называлі пераважна Віленскую, Ковенскую, Гродзенскую, а часам і Мінскую губерні [2, с. 5]).

Падзеі ў рамане адбываюцца вясной і летам 1831 г. на польскіх і беларускіх землях, аднак эпічны час і прастора шырэйшыя: у творы прыгадваюцца гістарычныя рэаліі канца XVIII ст. (паўстанне Т. Касцюшкі 1794 г., высылка паўстанцаў у Сібір), войны Напалеона ў Еўропе і Афрыцы (1799–1815 гг.), утварэнне Княства Варшаўскага (1807).

У рамане шчыльна пераплецены дзве сюжэтныя лініі: ход паўстання на літоўскіх землях і рэвалюцыйныя падзеі ў Варшаве. Цэнтрам паўстанцкага руху ў Літве стаў спадчынны замак Капровічаў,

які «помніць часы Гедыміна». А. Накваска дала падрабязнае апісанне магутнага замка, напоўненага літоўскім духам, з замілаваннем апісала прыроду, краявіды ля Святой Ракі: «У лясным гушчары, дзе жывуць дзікі і ласі, ля вытоку ракі ... на высокім зялёным пагорку ўзвышаецца каменны замак, парослы імхом. Вежа ўровень з соснамі, што яе атачаюць ... мур высокі ... замкавая брама непараўнана вышэйшая за мур са сваімі байніцамі, вежкамі і ганкам, на якім спрадвеку стаяў збраяносец» (пераклад. – Г. Г.) [3, с. 39].

Цяперашні ўладальнік замка – Альбрэхт Капровіч (па-літоўску – Капровіт) герба Ліс – «выхаванне атрымаў на Беларусі (Białej Rusi), дзе маці мела родных»; «быў хутчэй бацькам, чым уладаром сваім падданым ... Горача любіў ён Айчыну! Жыццё ... прысвяціў ёй...» [3, с. 64; 44]. Як вядома, герб Ліс належаў многім родам Беларусі (так называлі з канца XVIII ст. Віцебскую, Магілёўскую, часам Мінскую губерні [2, с. 5]), Украіны, Літвы, Польшчы, што прадугледжвае іх кроўную роднасць. Сімвалічна выглядае Капровіч у эпізодзе знаёмства чытача з героем: Альбрэхт трымае руку на гербоўніку Барташа Папроцкага, разгорнутым на гербе Леліва, які яднае 800 родаў Польшчы і Літвы пад дэвізам: «Tendite in astra viri» («Наперад да зор»). Вобраз Альбрэхта Капровіча ўвабраў у сябе рысы непакіснага патрыёта і рамантыка, гонар якога належыць Айчыне, а сэрца – памерлай каханай, мармуровая статуя якой упрыгожвае спадчыннае ўладанне. Менавіта Альбрэхт Капровіч названы ў рамане «літоўскім паўстанцам», гэты вобраз нясе важную ідэйную нагрузку, сімвалізуючы яднанне сіл Літвы і Польшчы, ён злучае мінулае і будучае: захоўвае ўспаміны пра трагічны лёс паўстанцаў 1794 г. і апякуе маладое пакаленне нацыі ў асобе пляменнікаў.

Вясной 1831 г. у замку Капровічаў адбыўся таемны сход літоўскіх паўстанцаў. Як паведамляе пісьменніца, гэта былі ўзброеныя палашамі і дзідамі мужчыны рознага ўзросту, стану, заняткаў, але злучаныя адзіным жаданнем вярнуць самастойнасць краіне: «Твары, пакрытыя маршчынамі, доўгія вусы, суровы погляд, нацыянальнае адзенне рабілі іх больш падобнымі на даўно спачыўшую літоўскую шляхту, чым на тагачасных ваяроў» [3, с. 51].

Па-мастацку ярка створана сцэна сходу паўстанцаў з прычыны 40-годдзя Канстытуцыі 3 Мая (маецца на ўвазе Канстытуцыя Рэчы Паспалітай ад 3 мая 1791 года). Урачыста выглядае капліца, дзе адбыўся сход: упрыгожаны белымі і чырвонымі кветкамі алтар, прах палякаў-паўстанцаў 1794 г., абраз святога Казіміра (заступніка Польшчы і Літвы), польскія і літоўскія харугвы, Канстытуцыя 3 Мая побач з Евангеллем – гэта сімвалы веры і надзей паўстанцаў, адзнакі іх годнасці, святыні былой дзяржавы. Ва ўрачыстай атмасферы адбылася прысяга змагароў на вернасць Айчыне.

А. Накваска тлумачыла: «Уся надзея была на Літву. Дасланае туды войска павінна было злучыцца з паўстанцамі – злучыць, нарэшце, у адно нашчадкаў ваяроў, якія столькі стагоддзяў сумесна перамагалі, або разам загінуць за святую справу» [3, с. 18]. Пісьменніца стварыла некалькі яркіх вобразаў паўстанцаў, сярод якіх асабліва вылучаны вобраз старога Мазыраніна, вуснамі якога выказана жаданне самастойнага жыцця радзімы: «Хутка ворага прагонім і самі вырашым, каму на троне быць... Той кароны годны, хто спрадвеку мае нашу пагоню за пячатку, і ведае, што ў яго жылах цячэ кроў Гедыміна» [3, с. 123].

Гісторыкі называюць некалькі прычын паражэння паўстання 1830–1831 гг., сярод якіх вылучаюцца «непадрыхтаванасць паўстання з боку Віленскага цэнтральнага камітэта; адсутнасць адзінства ў дзеянні рэвалюцыйнага ўрада і польскай арміі, у кіраўніцтве польскіх войскаў; пасіўныя дзеянні А. Гелгуда і яго тактычныя памылкі; несвоечасовая дапамога Варшавы, якая спазнілася з пасылкай рэгулярных польскіх войскаў на тэрыторыю Літвы і Беларусі» [2, с. 324].

З сюжэта рамана вынікае, што А. Накваска бачыла прычыну паражэння паўстання ў адсутнасці адзінства ў кіраўніцтве атрадамі паўстанцаў на месцах. Пісьменніца паказала двух кіраўнікоў паўстанцкага атрада Альбрэхта Капровіча і графа Тадэвуша, якія займалі супрацьлеглыя стратэгічныя пазіцыі: граф выступаў за чаканне падыходу польскага войска, Капровіч прагнуў актыўных баявых дзеянняў. Маршалак павета наогул раіў пакінуць замак і падацца на Валынь і Падолле.

Што датычыць рэальных гістарычных асоб Антонія Гелгуда і Генрыка Дэмбінскага, то асобная пісьменніцкая ўвага ў рамане ім не надаецца. Адносна генерала Гелгуда, які ажыццявіў камандаванне ўсімі польскімі часцямі на Літве і Беларусі, паведамляецца, што ён адступіў ад Вільні, накіраваўся ў Прусію, дзе нечакана памёр. Паказальна, што А. Накваска не дала адмоўнай харак-

тарыстыкі дзеянням А. Гелгуда, на якія ўказвае большасць гісторыкаў, відавочна, мастацкі твор не вымагаў аўтарскіх ацэнак стратэгічных манеўраў вайсковых кіраўнікоў. Як вядома, генерал Г. Дэмбінскі прыняў рашэнне адступаць на польскія землі, «вырашыў або загінуць, або дабрацца да Варшавы» [3, с. 187]. Да яго войску далучыліся многія паўстанцы Гродзеншчыны, мясцовае насельніцтва аказвала ім падтрымку. Адзначым, што пісьменніца ішла ўслед за гістарычнымі падзеямі: пасля перамогі над казакамі атрад Альбрэхта злучаецца пад Вільняй з польскімі змагарамі пад кіраўніцтвам Дэмбінскага, адкуль супольнае войска рушыць да Варшавы.

А. Накваска правяла цікавую аналогію, назваўшы адступаючых літоўскіх паўстанцаў траянцамі, якія «панеслі ў далёкі край сваіх багоў і свабоду» [3, с. 191], аўтарка шматразова падкрэсліла гасціннасць польскага народа да сваіх братоў-літоўцаў.

Як адзначана вышэй, другой тэматычнай лініяй рамана стала апісанне становішча Варшавы напярэдадні і ў дні паўстання 1830–1831 гг.

Пісьменніца адлюстравала антаганістычныя настроі ў польскім грамадстве адносна чакаемых падзей. З аднаго боку, прадстаўлена патрыятычная частка грамадзян, якія падтрымліваюць адраджэнскія ідэі, гатовыя са зброяй вяртаць страчаную дзяржаўнасць (Ян Капровіч і яго дзеці Раман, Гелена, Зося; пан Гурніцкі), з другога – рэнегаты, якія пры любой уладзе клапоцяцца толькі пра ўласную карысць (пан Мадэранскі і яго дачка Ванда).

А. Накваска стварыла надзвычай трапныя партрэты пана Мадэранскага і яго дачкі. Мадэранскі «... меў прыемны выгляд выдатна выхаванага чалавека; сівавалосы, з правільнымі рысамі твару, ён паглядаў лагодна, але баязліва; голас яго прыглушаны, часам надта салодкі, не меў дастатковай мужнасці ... Ён быў так прывязаны да краю, як прывязваюцца да кватэры, пакуль у ёй не выявіцца якая-небудзь нязручнасць...» [3, с. 7]. Пан Мадэранскі хутка мяняе погляды, сыходзячы з уласнай карысці, умее прывычаіцца да ўлады і «падняцца ўгару, як той плюшч па дубовых галінах», маўленне яго насычана галіцызмамі, жыццёвым дэвізам службы часта паўтараемы героем выраз «*Vive la prudence!*» («**Няхай жыве разважлівасць!**»). **Дачка Ванда, як і бацька, аддала перавагу матэрыяльнай складаючай жыцця, умела паланіць юначыя сэрцы, «... была адначасова какетлівай і нячулай, эгаістычнай і няшчырай»** [3, с. 8]. У вырашальную для лёсу Айчыны ноч яна думае пра «ружовую сукенку» і заўтрашнія забавы, у дні нацыянальнай трагедыі танцуе на балі, бярэ дальнабачны шлюб з расійскім саветнікам. У асобах пана Мадэранскага і яго дачкі пісьменніца паказала тую частку польскага грамадства, пазбаўленую пачуцця нацыянальнай годнасці, якая ў крытычны момант айчыннай гісторыі выявіла абьякавасць да лёсу радзімы і маўклівую згоду з новымі ўладарамі краю.

Асаблівага майстэрства дасягнула А. Накваска ў стварэнні атмасферы паўстання ў Варшаве. Праз кароткія замалёўкі гарадскіх вуліц, фрагментарнае апісанне звычайных варшавян пісьменніца перадала дух польскай сталіцы напярэдадні лёсавызначальных падзей: старэнькая маці, выправіўшы на бітву трох сыноў і двух зяцёў, чакае іх, спадзеючыся на Бога; маладая жонка адпраўляе мужа на змаганне ў прадмесце Варшавы – Прагу; гурт дзяўчат ідзе з рыдлёўкамі рыць акопы; нацыянальная гвардыя адпраўляе воз прыпасаў, сабраных варшавянамі для сваіх абаронцаў; паненкі спяшаюцца да лазарэтаў, каб даглядаць параненых; натоўпы гараджан на вуліцах, і кожны накіроўваецца туды, куды кліча яго абавязак. Пакуль яшчэ нескароны горад гатовы даць апошні свой бой расійскаму войску.

Сітуацыя ўскладняецца тым, што да сур'ёзнай знешняй пагрозы далучылася эпідэмія халеры. Ян Капровіч захварэў у той самы дзень, калі даведаўся пра паражэнне паўстання ў Літве. У гэтым бачыцца глыбокі сімвалічны сэнс: трагедыя Айчыны, крах надзей на самастойнасць краю раўназначныя для героя фізічнай смерці.

Важнае месца ў рамане адведзена вобразам жанчын-змагарак. У звароце да чытача А. Накваска пісала, што чакае абвінавачванняў крытыкаў у стварэнні непраўдападобных вобразаў жанчын, якія змагаліся ў радах паўстанцаў. Аднак пісьменніца нагадала прыклад Эміліі Плятэр і заўважыла, што насамрэч былі вядомыя і іншыя жанчыны, якія са зброяй у руках адстойвалі свабоду Айчыны.

Зоф'я – малодшая дачка Яна Капровіча – увасобіла вобраз дзяўчыны, выключнай у любых праявах: знешне прыгожая, яна выдатна танчыць, грае на розных інструментах, добра трымаецца

верхам, займаецца фехтаваннем. Мужчынскі розум Зосі дапоўніўся нязломным, упартым характарам і настойлівасцю. Бацька не перашкаджаў развіццю схільнасцей маладой паненкі да ваеннай справы, бо ведаў, што яго прабабка Альдона Капровіч ваявала ў радах суайчыннікаў, і спадзяваўся, што «дух прабабкі ажыў у яго дачцэ» [3, с. 17]. Даведаўшыся, што яе каханы змагаецца ў Літве, Зоф'я, апрануўшы мужчынскае адзенне, таемна пакідае родны дом і накіроўваецца за Буг у Капрова: «... яе павялі каханне, патрыятызм і святы абавязак» [3, с. 34]. Каментуючы ад'езд Зоф'і, А. Накваска звярталася да чытача: «Успомніце словы, якія ў чэрвені 1831 года былі на вуснах кожнага паляка: “Адправімся за Буг, – за Буг, – да Літвы...”». Калі б мы сапраўды туды адправіліся, не быў бы мой аповед таемным сном, які сёння можна адкрыць толькі надзейным сябрам. Не былі б мы рассеянымі па ўсёй Еўропе, дзе літасцівыя сэрцы даюць нам прытулак. Нарэшце, не мелі б мы на сваім сумленні пралітай крыві і няшчасцяў любімай, столькі разоў згубленай Айчыны!» [3, с. 36–37].

Даведаўшыся, што Леон Збароўскі лёгка паранены, Зоф'я памянля рашэнне: замест таго, каб дабрацца да каханага, яна выбірае гаваркое прозвішча Валчынскі (відавочна, ад *walczyc* – «змагання») і накіроўваецца ў войска. «Гэта было звычайнай з'явай бачыць юнакоў, якія ўступалі ў войска, каб быць карыснымі Айчыне...» – заўважала пісьменніца, падмацоўваючы выбар гераіні [3, с. 144].

У Белавежскай пушчы адбылося злучэнне атрада, у якім знаходзілася Зоф'я Капровіч, з паўстанцамі пад кіраўніцтвам «літоўскай гераіні» графіні П. Відавочна, пад ініцыялам аўтарка схавала прозвішча Эміліі Плятэр, вядомай удзельніцы паўстання 1830–1831 гг. у Літве. На старонках твора А. Накваска дала заўвагу, што ўсе звесткі пра графіню П. узяты з тагачасных публікацый. Пісьменніца паведамляла, што лёс графіні П. пасля паражэння паўстання застаўся невядомы (па гістарычных звестках, Э. Плятэр памерла 23 снежня 1831 г. пасля хваробы). Аднак у народзе яшчэ доўга жылі легенды пра вяртанне «літоўскай Жаны д'Арк», а расійскія жандары шукалі доказы яе смерці.

Графіня П. адкрыла таямніцу пераапанання Зосі і зрабіла яе сваёй другой ад'ютанткай. Пісьменніца трапна назвала гераінь «трыма неразлучнымі амзонкамі», паказала іх рапшучасць у сутычках з ворагам, тым самым падкрэсліла значную ролю жанчын у ходзе паўстання ў Літве.

Як адзначае гісторык В. В. Гарбачова, паўстанне 1830–1831 гг. закончылася рэпрэсіямі і выклікала трэцюю з часоў падзелаў Рэчы Паспалітай хвалю так званай «Вялікай эміграцыі» [1].

Лёс герояў рамана змяніўся карэнным чынам: пасля падзення Варшавы Раман Капровіч праз Майнц выехаў у Францыю, якая стала «другой айчынай» палякам-эмігрантам, адзін з кіраўнікоў паўстання ў Літве граф Тадэвуш быў асуджаны на выгнанне ў Сібір, аднак змог уратавацца і таксама накіраваўся ў эміграцыю. Альбрэхт Капровіч пакінуў Літву і знайшоў прытулак у спадчынным маёнтку Леона Збароўскага ў Познаньскім княстве, непадуладным Расійскай імперыі. Такім чынам, выгнанне стала для герояў рамана адзінай магчымасцю існавання пасля нацыянальнай трагедыі.

З «Дзённіка Варшаўскага» героі даведваюцца пра «шэраг празмерна суровых прысудаў, вынесеных літоўскім паўстанцам» [3, с. 217]. Паказальна, што адлюстраванне рэпрэсій палякаў стала важнай тэматычнай лініяй рамана, пры гэтым пісьменніца закранула не толькі падзеі сучаснасці, але ўзгадала паражэнне паўстання 1794 г. пад кіраўніцтвам Т. Касцюшкі. Тэма трагічнага лёсу палякаў, высланых у Сібір, раскрываецца праз успаміны Альбрэхта Капровіча. Бацька героя браў удзел у паўстанні 1794 г., быў схоплены пад Мацявіцамі і высланы на пажыццёвае месцазнаходжанне ў Сібір, спадчынны маёнтак Капровічаў стаў уласнасцю расійскага генерала. Пасля ўзыходжання на трон імператарам Паўлам была аб'яўлена амністыя ўдзельнікам паўстання пад кіраўніцтвам Т. Касцюшкі, і Альбрэхт паехаў у далёкі Табольск па бацьку. З Сібіры стары Капровіч прывёз таямнічую скрыню, у якой быў увесь яго скарб – косці палякаў, якія памерлі ў няволі. Рэліквію змясцілі ля алтара капліцы ў замку Капровічаў, над ёй прыносілі прысягу паўстанцы 1831 года. Такі сюжэтны ход дазваляе бачыць у пераемнасці пакаленняў змагароў сімвал бессмяротнага народнага духу, нескаронай годнасці палякаў, на лёс якіх выпала столькі трагічных выпрабаванняў.

Такім чынам, раман А. Накваскі «Літоўскі паўстанец» уяўляе сабой шматплановае панарамнае адлюстраванне падзей паўстання 1830–1831 гг. на беларускіх і польскіх землях, аб'яднанае

ідэяй агульнага гістарычнага шляху двух народаў, вымушаных з-за трагічных абставін і ўмяшання трэціх сіл канчаткова развітацца з надзеяй на аднаўленне дзяржаўнасці. Твор пранізаны шчырым спачуваннем патрыётам былой Рэчы Паспалітай, асуджэннем рэнегацтва і нацыянальнай абыякавасці часткі польскага грамадства, асэнсаваннем нялёгкай долі народа, пазбаўленага Айчыны. З замілаваннем А. Накваска піша пра Літву і яе жыхароў, прыгадвае народныя традыцыі літоўцаў, апісвае раслінны і жывёльны свет наднёманскага і прыбужскага краю. Стыль пісьменніцы надзелены рысамі рамантызму, яна паэтызуе сваіх герояў, робіць іх характары моцнымі, выключнымі. Любоў да Айчыны, павага да яе мінулага становяцца для пісьменніцы крытэрыем годнасці чалавека.

Паўстанне 1830–1831 гг. працягвае цікавіць сучасных беларускіх і замежных гісторыкаў, архівістаў, літаратуразнаўцаў. Думаецца, раман А. Накваскі «Літоўскі паўстанец» дабавіць новыя штрыхі да асэнсавання далёкіх гістарычных падзей, якія сталі лёсавызначальнымі для Польшчы і Беларусі.

Літаратура

1. *Гарбачова, В. В.* Беларусь і «Вялікая эміграцыя» (1830–1860-я гг.) / *В. В. Гарбачова* // *Працы гістарычнага факультэта БДУ : навук. зб. Вып. 2; рэдкал. У. К. Коршук (адк. рэд.) [і інш.]*. – Мінск: БДУ, 2007. – С. 106–109.
2. *Швед, В. В.* Паміж Польшчай і Расіяй: грамадска-палітычнае жыццё на землях Беларусі (1772–1863 гг.) / *В. В. Швед*. – Гродна: ГрДУ, 2001. – 416 с.
3. *Nakwaska, A.* Powstanie litewski: obraz romantyczny z czasów rewolucyi w Polsce z 1831 r. / *A. Nakwaska*. – Lipsk: L. Michelsen, 1845. – 218 s.

G. A. GLADKOVA

ART RECEPTION OF EVENTS OF THE 1830–1831 YEARS REBELLION IN THE A. NAKVASKA'S NOVEL «LITHUANIAN INSURGENT»

Summary

Article is devoted to the reception of the November rebellion in 1830-1831 years on the territory of Lithuania and Poland in works created by such Polish writer, memoirists and teacher of the XIX century as Anna Nakwaska.

Researches have been made on example of the little-known novel «Lithuanian insurgent» («Powstaniec litewski»).